

ՀՏԴ 599,4.591,74:596,5

ՄՆԵԵԼԻԻ ՊԱՅՏԱՐԹԻ—RHINOLOPHUS MEHELYI MATSCHIE, 1901, ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՆՈՐ ՎԱՅՐԻ

ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼՂՀ ՖԱԿՈՆԱՅՈՒՄ

Վ.Տ. Հայրապետյան
կենսաբանության ամբիոն

Աշխատանքում պարզաբանվում է մեհելիի պայտաբերի էկոլոգիական առանձնահատկությունները և նրանց տարածման արեալները:

Պոպուլյացիաների կառուցվածքը, բնակեցման դինամիկայի ուսումնասիրումը, էկոլոգիական հետազոտությունները, տնտեսի միկրոէկոլոգիան վերափոխումները հանդես են գալիս, որպես կենդանաբանների շոշափելի հիմնախնդիրներ, որոնք նպաստում են տնտեսությունների և մոնիտորինգի մեթոդների ստեղծմանը, կենսաբանական գործընթացների կանխագուշակմանը և ղեկավարմանը, կենսաբազմազանության պահպանմանը (Ильарт, 1969; Тимофеев-Ресовский и др., 1973):

Այսօր Լեռնային Ղարաբաղի ֆաունան ընդհանրապես և կաթնասունները մասնավորապես լիարժեք չեն ուսումնասիրված. չկան վերջնագրված տվյալներ նրանց ուղղահայաց զոտիականության տարածման, էկոլոգիայի և կենսաբանության ու մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ: Այս առումով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև կաթնասունների (Mammalia) դասի ծնոթաթևավորների (Chiroptera) կարգը, որն իր տեսակային բազմազանությամբ զիջում է միայն կրծողների կարգին:

Այս պարագայում որպես հետազոտման օբյեկտ ընտրել ենք նշված կարգին պատկանող տեսակներից մեկը՝ մեհելիի պայտաբերը՝ *Rhinolophus mehelyi*:

Ընդհանրապես գրական տվյալներ մեհելիի պատաբերի էկոլոգիայի վերաբերյալ շատ աղքատ են: Իսկ ԼՂՀ ֆաունայում նշված տեսակի էկոլոգիայի վերաբերյալ տեղեկություններ, որոնք ֆրագմենտար են կամ աղավաղված, կարելի է հանդիպել Ալեկսանդրովի և Ի. Կ. Ռախմանյանի աշխատություններում (Александров, 1966; И. К. Рахматулина, 1980): Նշված հեղինակների ուշադրության կենտրոնում էին միայն Ագոխի և Շուշիի Մեծ քարանձավները (պատմական անվանումը՝ Ավանա կարան), իսկ տվյալները ունեն մոտ 35-40 տարվա հնություն: Հետևաբար, փորձում ենք ներկայացնել մեր ֆաունայում տարածված այս տեսակի էկոլոգիական առանձնահատկությունները և կենսաբանության որոշ հարցեր. ինչպես նաև նրանց տարածման արեալները (քարտեզ 1): Ինչպես նախկին ԽՍՀՄ-ում, նույնպես և ԼՂՀ-ում այս տեսակն առաջին անգամ, 1939թ. հունիսի 11-ին Ավանա կարանում, հայտնաբերել է Ա.Պ. Կուզյակինը (Кузяков, 1950):

Նյութը և աշխատանքային մեթոդները: Աշխատանքում ամփոփվում է 1999թ.- 2006թ.-ը մեր կողմից կատարված աշխատանքի արդյունքները: Նշված ժամանակաշրջանում ուսումնասիրությունները կատարել ենք ԼՂՀ - ի Հաղարդի, Շուշիի և Մարտակերտի շրջաններում: Նյութի հավաքը և դիտարկումները կատարվել են հիմնական սառցիդարներում, որոնք են Ագոխի քարանձավը, Շուշիի Ավանա կարանը, Հունտոյի կարանը, որպես հիմնական և Թարթառի գրոտը, որպես ստուգիչ:

Փառություն կենդանիների քանակի առավելագույն օգտվել ենք 1մX1մ շրջանակի մեթոդից, կենդանիներ որսալու համար օգտագործել ենք վարագորտա-թելային եղանակը, միջատաբանական ցանցեր, քարերի ճեղքերից հանելու համար ունիկներ: Զննված կենդանիներին ենթարկել ենք մորֆոմետրիկ չափումների, կշռման, օդակավորման, որն իրականացրել ենք կենդանաբանության մեջ օգտագործվող դասական մեթոդներով:

(Кузьякин, 1950; Новиков, 1953; Наумов, 1963; Ишари, 1965; Явруян, 1984): Կենդանիների տնտեսական պատկանելությունը հաստատվում է համար թեստադանթից հատուկ դակիլ հարմարանքով վերցրել ենք նմուշ ԳՆԹ-ի վերլուծության համար, որն իրականացրել ենք Լեհաստանի ԳԱ կենդանաբանության ինստիտուտի լաբորատորիայում:

Կենդանիների հայտնաբերման համար օգտագործել ենք նաև Pettersson D -200 տիպի դեղեկտորային սարքավորումը: Որպես լուսավորող սարքավորումներ օգտագործել ենք կվարցային լապտերներ:

Մորֆոմետրիկ չափումների մաթեմատիկական մշակումները կատարել ենք կենսաչափության մեջ ընդունված վարիացիոն շարքերի կազմում և կիրառվող բանաձևերով (Плохояский, 1969): Օգտագործված են հետևյալ հսկայականները՝ ՄԵ-մարմնի երկարություն, ՊԵ- պոչի երկարություն, ԱԵ- ականջի երկարություն, ՊԼ- պայտի լայնություն, ՆԲԵ- նախաբազկի երկարություն, ԳԼԵ- գլխի ընդհանուր երկարություն, ԳԿԵ- գանգի կոնդիլոբազի երկարություն, ԳԲ- գանգի բարձրություն խորություն/, ԱԼ- ալտի լայնություն, ԳԼԾ- գլխի լայնությունը ծոծրակի հատվածում, ՄԱՏ- միջաչափի տարածք, ԱՎԵ- ատամների վրին շարքի երկարություն, ԱՄԵԵ - ատամների ստորին շարքի երկարություն, քաշ- կենդանու կենդանի կշիռը: Բացի նշվածից աղյուսակներում վարիացիոն հաշվարկումների ժամանակ բերվում են հետևյալ ցուցանիշները, ուն-տողի մինիմալ ցուցանիշ, max -տողի մաքսիմալ ցուցանիշ, M-միջին թվաբանական, m-միջին թվաբանականի միջին սխալ, Ց-միջին քառակուսային շեղում, Tot -Սայտլոնտի չափանիշ, Var -վարիացիայի գործակից:

Քարանձավների և գրոտների խոնավությունը որոշել ենք ВИТ-1 խոնավաչափով, իսկ ցնամալիճանը սպիրտային և սնդիկային ցնրմաչափով:

Աղյուսակները և քննարկումը: 1999-ից մինչև 2006 թ. մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությունների ընթացքում պարզել ենք մեհելիի պայտաբթի տարածման արեալները (բարեկ 1), էկոլոգիական առանձնահատկությունները և կենսաբանությունը: Այս կենդանատեսակները, ըստ ուղղահայաց գոտիականության, զբաղեցնում են ծովի մակերևույթից 800- 2000 մ բարձրությունները: Հիմնականում քարանձավաբաններ են, սակայն բնակություն են հաստատում նաև խոր գրոտներում: Դրանց բնորոշ է զուս գաղութային կենսակերպը: Գաղութներում այս կենդանատեսակների քանակը փոփոխվում է, դա հիմնականում պայմանավորված է թաքստոցի միկրոկլիմայով, տվյալ տարածքի էկոլոգիական գործոններով և մարդածին գործոններով, բոլոր դեպքերում տատանվում է 1000-ից մինչև 25000, առանձին դեպքերում նաև ավել: Առավել մեծ գաղութներ կազմում են Ազոլի քարանձավում՝ 19000- 25000 առանձնյակ: Գաղութում կենդանիների քանակով երկրորդ տեղը զբաղում է Կոնտոի կարանը (12000-13000):

Մինչև 2005թ. այս կենդանիների տարածման արեալը սահմանափակվում էր միայն Հաղութի և Շուշիի շրջանների քարանձավներով: Սակայն մեր կողմից կատարված հետազոտությունների արդյունքում Մարտակերտի շրջանի Մատալիս գյուղից հարավ-արևմուտք, Թաթևում գետի աջ ափին տեղադրված լանջի գրոտներից մեկում հայտնաբերվեց մեհելիի պայտաբթիի ոչ մեծ գաղութ՝ մոտ 1200 առանձնյակ, ձևերի հետ մտաին:

Գրոտի խորությունը 35 մ է, լայնությունը մոտ 3 մ, միջին մասում նեղանում է մինչև 1.5-2 մ, բարձրությունը՝ մոտ 2 մ, խորքում՝ 4,5 մ: Գրոտի շրջակայքը ան տառաձուլ է: Գրոտի խոնավությունը հուլիսի 15-ին եղել է 75%, ջերմաստիճանը՝ +19°C, հոկտեմբերի առաջին կեսին նույն գրոտում խոնավությունը եղել է 87%, իսկ ջերմաստիճանը՝ +16°C, Ազոլի քարանձավում տարեկան միջին ջերմաստիճանը կազմում է +14,5°C, իսկ խոնավությունը ամռանը՝ 87%, զարնան, աշնան և ձմեռային ամիսներին՝ 95-100 %, Ավանա կարանում՝ ամռանը՝ +19°C, իսկ ձմռանը՝ +13°C, համապատասխանաբար՝ 65-88% խոնավությամբ:

Մեհելիի պայտաբթիի էկոլոգիական առանձնահատկությունները առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրել ենք Ազոլի քարանձավի պոպուլյացիայում (Հայրապետյան, 2002, Յապրոյան, Հայրապետյան, 2003, Հայրապետյան, 2004), որն էլ ընտրվել է որպես հիմնական ստացիոնար: Նշված քաղաքում այս գաղութիկները բնակություն են հաստատում սովորական երկարաթևերի, մեծ պայտաբթիի, սրակայն գիշերաչղջիկների, մոխրագույն ականջեղների և ասիական լայնականջների հետ հարեանությամբ: Թաքստում նրանք հիմնականում զբաղեցնում են 3-4 թղ սրահների առավել բարձր կամարները, բայց առանձին դեպքերում, մասնավորապես՝ քաղմագման շրջանում արուններին կամ ստեղծ էգերին կարելի է հանդիպել նաև 1-2 սրահներում, ոչ մեծ խմբերով: Ըստ երևույթին՝ նրանք ոչ թե՛ գաղութային

վարվածներ են, այլև «պահակներ», որոնք տազանալի պահին ծղրտուլով անցնում են ամբողջ գաղութով մեկ և ցրում նրանց:

Ինչպես այս, այնպես էլ Հունոտի քարանձավում մեհելիի պայտաքթերը ծառանը ծմեռում են, ամռանը բազմանում, նրանք սերտ կատարված են իրենց քնակատնիի հետ, անգամ նույն քարանձավում նրանք տեղափոխություն չեն կատարում: Այդ փաստը պարզվել է օդակավորման տվյալներով: Առանձին դեպքերում նրանց միգրացիան պայմանավորված է սթրեսներով, այսպես օրինակ, 2003թ. հունիսի 5-ին Հունոտի կարանում օդակավորված 10 (6♀, 4♂) գազանիկներից 5-ը և 2004 օգոստոսի 23-ին հայտնաբերվել ենք Ավանա կարանում, այդ ժամանակաշրջանում նշված քարանձավում զբոսաշրջիկների այցը հաճախակի է եղել:

Մեհելիի պայտաքթերը խաղաղասեր կենդանիներ են, ուսումնասիրությունների ժամանակ լծելու փորձ անգամ չեն կատարում: Այդ հանգամանքը ապացուցվում է նաև այն փաստով, որ ի տարբերություն պայտաքթերի մնացած տեսակների, դրանք ձագերին խնամում են արուն և էգը միասին, քայք որոշ գիտնականներ այդ հարցին կասկածով են մոտենում (Ракматгулова, 2005):

Լեռնային Ղարաբաղի ֆաունայում այս գազանիկների զուգավորման ժամկետները հյուսիսային և հարավային շրջաններում տատանվում է 15-20 օրվա սահմաններում, դա պայմանավորված է նաև տարվա էկվադորալ պայմաններով, այսպես օրինակ, Ագոխի և Հունոտի քարանձավում դրանց կույտային կատարվում է հոկտեմբերի 20-25-ից հետո, իսկ Թարթառի գոտում հոկտեմբերի առաջին կեսին արդեն ավարտվում է: Այդ ներկայից պայմանավորված է գոտականության էկոլոգիական առանձնահատկություններով: Ղարաբաղի հյուսիսային հատվածում այս գազանիկները ավելի շուտ են անցնում ծմեռային քնի, քան հարավում: Այս կենդանիների քունը համեմատաբար խորն է: Քնից արթնացումը պայմանավորված է տարվա էկվադորալ պայմանների առանձնահատկություններով, այսպես օրինակ, 2000թ-ին առաջին թեյիքը նկատվել է փետրվարի 26-ին, 2002թ -ին՝ մարտի 29-ին, 2004թ -ին ապրիլի 15-ին:

Սակայն մասնաշաղկապ թեյիքը հիմնականում կատարվում է մարտի 25-ից հետո, հյուսիսային շրջաններում առաջին թեյիքը կատարվում է հարավայինից 10-15 օր ուշ:

Մոր դիտարկումների արդյունքում պարզվել է, որ մեհելիի պայտաքթի զարնանային որսաթեյիքը կատարվում է 20-20.35 ժամերին, առաջինը՝ 21-21.20, աշնանայինը՝ 20-20.10: Նրանք որսի են թռչում հիմնականում իրիկնային և գերեկային ուշ մթնշաղիկի և վերադառնում թաքստոց, թեյիքի տևողությունը՝ 1.5- 2 ժամ, իսկ գիշերվա կեսից հետո թեյիք չի նկատվել: Երկրորդ թեյիքը նկատվել է առավոտյան ժամերին, զարնանը 6.00, ամռանը 5.00, աշնանը 6-6.30:

Մեհելիի պայտաքթերի հիշողություն տևողությունը 85-90օր է, ծինը Ագոխի քարանձավում կատարվում է հունիսի 5-ին, Հունոտի կարանում՝ հունիսի 10-ին, Թարթառի գոտում՝ հունիսի 15-20-ը: Ջագերը ծնվում են մերկ, վարդագույն գույնի, ականջները և թևաթաղանթը համադրա անգույն, աչքերը փակ: Պայտի շուրջը առկա են կարճ և հազվագյուտ վիթրիսներ: Թեթևակի նկատելի են կաթնային առամները, նախաքաղցկի երկարությունը՝ 19-20 մմ: Մեծնդում հիմնականում ունենում են մեկ ձագ, սակայն հնարված իրի կենդանիների մոտ հայտնաբերվել ենք նրկու սաղմ, քայք մեկ նրեկս անհատ պատճառով, երկրորդ ձագը մահանում է: Աճը ընթանում է շատ արագ, 2005 թ. օգոստոսի 12-ին մեր կողմից դիտարկումների ժամանակ ձագուկները արդեն եղել են ինքնուրույն և սնունդատուներից տարբերվել են միայն քաշով և մետաղաքաղ սակների ու մատների ֆալանգների աճառային շերտով: Մեհելիի պայտաքթերի մորֆոմետրիկ չափումները ներկայացված են աղյուսակ 1-ում, չափումները կատարվել են սնունդատու առանձնակների վրա:

Աղյուսակ 1

Մեհելիի պայտաքթի մարմնի և գանգի չափման տվյալները

ցուցանիշներ	LՂՏ n = 68 (♀ և ♂)				
	Min- Max	M ± m	δ	Tet	Var
ՄԵ	54.70-64.20	60.23±0.4	3.61	0.38	-5.53
ՊԵ	26.10-37.70	31.26±3.38	4.12	0.19	6.44
ԱԵ	18.00-24.00	20.46±0.86	2.24	0.00	3.54
ՊԼ	6.90-7.50	7.08±0.14	0.20	0.10	0.42
ՆԲԵ	50.65-59.30	54.60±2.53	3.11	0.09	4.70
ԳԸԵ	19.00-20.40	19.81±0.24	0.40	-0.31	-0.81
ԿԿԵ	16.40-17.50	17.19±0.27	0.37	-0.16	-0.79
ԳԲ	5.30-6.30	5.91±0.26	0.34	0.01	-0.61
ԱԼ	9.80-11.00	10.35±0.35	0.42	-0.02	0.65
ԳԼԾ	9.30-10.90	10.05±0.44	0.56	0.10	0.85
ՄՄՍ	2.30-3.00	2.68±0.25	0.28	-0.13	-0.38
ԱՎԵԵ	6.30-7.30	6.65±0.28	0.34	-0.47	0.65
ԱՄԵԵ	6.60-7.60	7.05±0.30	0.36	-0.37	0.55
Քաշը	13.8-20.10	16.48±16.3	2.16	-0.06	3.63

Այս գազանիկների բնական թշնամիներից են աքիսները, կզաքիսները, թափառող կատուները, գիշերային գիշատիչ թռչունները, օձերը և այլն, բայց առավել վտանգավոր է մարդածին գործոնը:

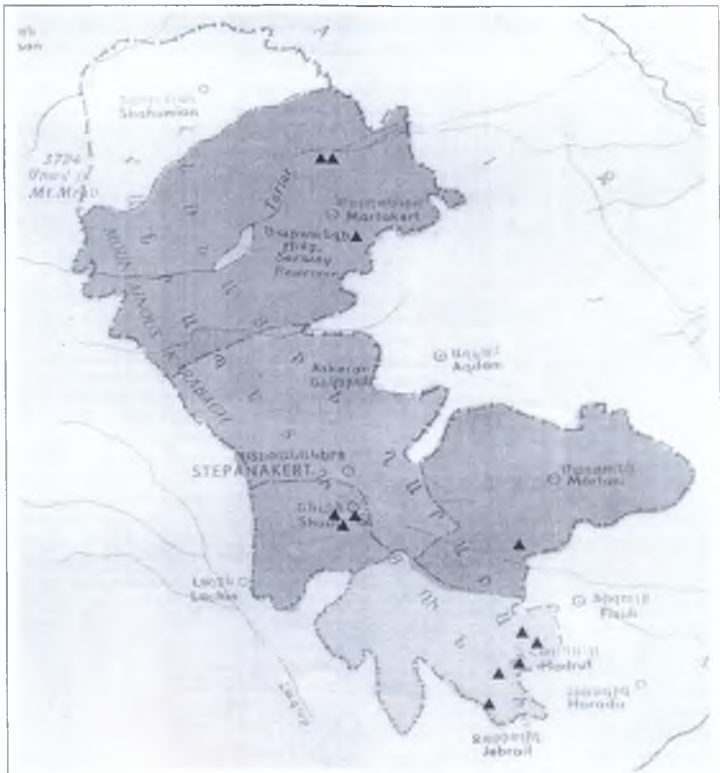
Մեհեղիի պայտաթթերի կնրաբաժինը ընդգրկում է հիմնականում միջատների հետևյալ տեսակները՝ մայիսյան բզեզ, մարմարյա բզեզ, սիրամարգի աչք, բրնձգաբզեզ, գարնանայիններ, նմպուկներ, խավարասներ, սարդեր և այլն:

Այսպիսով՝ այս կենդանիների կարևորագույն էկոլոգիական առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նրանք սերտ կապվածություն ունեն իրենց բնակատեղիի հետ և դա էլ կարող է նրանց ցավալի վախճանի պատճառ դառնալ:

Դրանց մոտ մեծ է գաղութայնության ձգտման նրկույթը, որին հիմնականում նպաստում է այս կենդանիների խաղաղասերությունը: Դրանք զգայունակ են կլիմայական գործոնների նկատմամբ:

Աղյուսակից ներկում է, որ ԼՂՀ ֆաունայում տարածված մեհեղիի պայտաթթերը ունեն մեծ չափեր, սակայն Ռախմատովինայի տվյալներով (Pakhmatyagina, 2005) Ազրիսի քարանձավում դրանք ավելի փոքր չափերով են ներկայացված, ինչը և ապացուցում է նրա աշխատանքների ֆրագմենտարությունը:

Քարտեզ 1

Ամփոփում

Աշխատանքում ներկայացվում է մեհնիլի պայտաքթի հայտնաբերման նոր վայրը, տարածվածությունը, նրա էկոլոգիական և մորֆոմետրիկ առանձնահատկությունները ԼՂՀ ձնքաթևավորների ֆաունայում:

Резюме

В результате исследований с 1999 по 2006гг. нами была выявлена новая находка подковоноса мегелли (Тертерский грот), распространенность, экологическая особенность и морфометрические данные в хироптерафауне НКР.

Исследования были проведены общепринятыми методами. Для подтверждения вида анализированы ДНК в зоологическом институте Польской АН.

Գրականություն

1. Հայրապետյան Վ. Տ., Ազոխի քարանձավի ֆաունան, ԱրՊՀ գիտ. տեղեկագիր, Ստեփանակերտ, 2002, N 1/5/, էջ 150-153:
2. Հայրապետյան Վ. Տ., Լեռնային Ղարաբաղի ձնքաթևավորները (Chiroptera), թևկատենալսություն, Երևան, 2004թ., էջ 3-122:
3. Յավրույան Է. Գ., Հայրապետյան Վ. Տ., Ղարաբաղի վայրի կաթնասունները (միջատակերներ, ձնքաթևավորներ, կրծողներ, նապաստակակերպներ), Ստեփ. «Դիզակ պլուս», 2003, էջ 1-124:
4. Алекперов Х. М., Млекопитающие юго- западного Азербайджана, АН Аз. ССР, Баку, 1966, ст. 20-25.
5. Кузякин А. И., Летучие мыши, Совет. наука, Москва, 1950, ст. 1-443.
6. Наумов Н. И., Экология животных, Совет. наука, Москва, 1963, ст. 1-618.
7. Новиков Г. А., Полевые исследования по экологии наземных позвоночных, Совет. наука, 1953, ст. 1-503.
8. Плохинский Н. А., Руководство по биометрии для зоотехников, Из. „Колос“, 1969, ст. 7-252.
9. Рахматулина И. К., Материалы по экологии: рукокрылые Азыхской пещеры, В кн. Рукокрылые (Chiroptera), Наука, Москва, 1980, ст. 154-179.
10. Рахматулина И. К., Рукокрылые Азербайджана (фауна, экология, зоогеография) Баку, 2005, ст. 3-372.
11. Тимофеев-Ресовский Н. В., Яблоков А. В., Глотов Н. В., Очерк учения о популяции, Москва, 1973, ст. 278.
12. Шварц С.С., Возрастная структура популяций животных и проблемы микроэволюции, Зоол. журн., 1965, 10, ст. 1443-1453.
13. Шварц С.С., Эволюционная экология животных, Тр. Ин-та, экол. раст. и живот. Свердловск, 1969, 65, ст 174.
14. Явруян Э. Г., Явление- гибель вызывает рождение, Докл. 47 науч. конф. ЕГУ. 1984, ст. 144.